

Summary

This article analyzes public scrutiny as the interaction between public authorities and civil society in the context of power relations. Set the value and relevance of public control and public examination in a democracy.

Key words: government, state government, social control, and civil society.

Отримано 6.09.2012

Т. М. ЗАВОРОТЧЕНКО

Тетяна Миколаївна Заворотченко, кандидат юридичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ Й ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Політичні права і свободи громадян займають значне місце в системі прав людини. Що ж ми, власне, розуміємо під «політичними правами і свободами громадян»? Дійсно, тільки визначив істинний зміст, а в даному випадку й систему, досліджуваної категорії суб'єктивних прав і свобод ми зможемо предметно говорити про сутність останніх. На поставлене тут питання ми постарасьмося відповісти, розпочавши з невеликого «екскурсу» до історії «зародження політичних прав і свобод».

Актуальність теми нашого наукового дослідження обумовлена тим, що політичні права і свободи людини й громадянина практично не досліджені в українській юридичній науці.

Перш ніж перейти до викладу самого матеріалу дослідження, варто назвати тих вчених-конституціоналістів, які займалися проблемою політичних прав і свобод. Серед російських вчених треба вказати на М. Вітрук, В. Гессен, А. Головістікова, Л. Грудцина, Г. Елінек, Б. Кожанова, М. Коркунова, Л. Явича та інші. Українським вченими-конституціоналістами, які займалися дослідженням сформульованої нами проблеми, були В. Букач, А. Грабильніков, І. Дробуш, А. Олійник, В. Погорілко, О. Пушкіна та інші.

Метою нашого дослідження є розгляд питання про походження певної категорії суб'єктивних політичних прав і свобод людини й громадянина.

На нашу думку, слід спочатку зазначити, що нас передусім буде цікавити фактична сторона розвитку проблеми, тобто законодавче оформлення індивідуалізованого каталогу прав людини. Звичайно, розвиток теоретичної думки, а точніше, природно-правової доктрини, стало необхідною умовою для становлення «прав і свобод людини й громадянина». Але хоча наукові погляди Лока і Блекстона – одних із батьків-засновників «прав людини» – мали величезне значення для розвитку політико-правових ідей того періоду, однак жодний вчений того часу не формулює точно відмежувальних суб'єктивних прав, які розвивались би як самостійні правочинності. Адже природно-правова теорія отримала визнання ще в XVII столітті. Водночас перше законодавче оформлення конкретних прав, в тому числі і тих, які ми розглядаємо в якості політичних, належить до другої половини XVIII століття.

Досліджуючи питання становлення системи суб'єктивних прав і свобод, Г. Елінек справедливо зауважує: «Раніше література з державного права знала лише права глави держави, станів привілеї, права та переваги окремих осіб або відомих корпорацій, але загальні права підданих піддавались осмисленню, по суті, тільки у вигляді обов'язків держави, але не як чітко свідомі юридичні зазіхання окремих осіб»¹. Дійсно, практично всі законодавчі «передвісники» чіткого юридичного оформлення прав і свобод індивіда, до яких прийнято відносити Велику Хартію Вільностей (Magna Charta (1215 р.)), Петицію про права (Petition of right (1628 р.)), Акт про краще забезпечення свободи підданого та про попередження ув'язнення за морями (Habeas corpus act (1679 р.)), та, нарешті, Біль про права (Bill of rights (1689 р.)) наглядно ілюструє наведену вище цитату. Необхідно зазначити, що деяким винятком є Біль про права, в якому за підданими закріплюється право петицій до короля (ст. 5), виборче право (ст. 8) та свобода слова і дебатів у парламенті (ст. 9)². Історично ж першими законодавчими актами, які закріпили суб'єктивні, в тому числі й політичні права і свободи громадян, стали Білі про права Північно-Американських штатів. Тут маються на увазі особливо Декларація прав, які включені до Конституції наступних американських штатів: Вірджинії (від 12 червня 1776 р.); Пенсільванії (від 28 вересня 1776 р.), Північної Кароліни (від 18 грудня 1776 р.); Вермонту (від 8 липня 1777 р.) та інші. Ще треба назвати Декларацію незалежності Сполучених Штатів Америки, прийняту 4 липня 1776 р. і Французьку Декларацію прав людини й громадянина від 26 серпня 1789 року. Одразу слід зазначити, що хоча Конституції американських штатів, які включають Білі про права, хронологічно передували Французькій Декларації прав людини й громадянина та певним чином вплинули на зміст останньої, історичне значення цієї Декларації набагато перевищує всі законодавчі акти, що їй передують, включаючи

згадані американські Конституції. Справа в тому, що центром суспільного розвитку в той період була Західна Європа, а не віддалена молода держава, яка тільки що звільнилась від «опіки» метрополії.

Однак Декларація прав людини і громадянина 1789 р. в числі політичних, в сучасному розумінні, прав і свобод закріплювала наступні: право на участь в законодавчому процесі (ст. 6); свободу думок (ст. 10); свободу друку (ст. 11); право вимагати звіту від будь-яких посадових осіб (ст. 15).

Не знайшли закріплення в даному документі такі важливі права і свободи, як свобода зборів, свобода спілок та свобода петицій. Вперше були законодавчо оформлені свободи зборів і петицій в Bill of rights Конституції Пенсильванії, прийнятої 28 вересня 1776 р. (ст. 16). Подальше нормативне регулювання політичні права і свободи отримали в перших десяти поправках до Конституції США, які іменувалися часто як американський Біль про права. Вітчизняна історія розвитку законодавства про політичні права і свободи, як, втім, і історія політичних прав та свобод в Україні в цілому, починає відлік з прийняття Маніфесту «Об усовершенствовании государственного порядка» від 17 жовтня 1905 р., яким «населенню дарувались непорушні основи громадянської свободи на началах дійсної недоторканості особистості, свободи совісті, слова, зборів та спілок»³. Ці основи «громадянської свободи» і знайшли своє закріплення в такому конституційному акті, як Основні державні закони Російської імперії. Російським підданам надавалась свобода зборів (ст. 78), свобода слова та друку (ст. 79), свобода спілок (ст. 80) та виборчі права (ст. 101)⁴. Більше того, упродовж двох років з моменту прийняття історичного Маніфесту була «створена» ціла система нормативних актів, які докладно регламентували порядок реалізації свободи зборів, свободи спілок та свободи друку⁵. Не зважаючи на те, що наведені «Тимчасові правила...» з точки зору ієрархії законодавчої системи були лише Додатками до певних статей Статуту про Попередження та Запобігання Злочинам і Цензурного Статуту, вони були затверджені Найвищим Указом, мали силу законів, а, головне, являли собою ретельно розроблену систему норм, яка дозволяла реалізувати належні підданам політичні права і свободи.

Якщо ж говорити про вітчизняне законодавство й народне представництво, то слід зазначити, що початок йому був покладений ще до прийняття Маніфесту 17 жовтня 1905 року.⁶

Немаловажним є й питання про те, чому саме в період занепаду феодального устрою та становлення нових суспільних відносин вперше «зародились» та були законодавчо оформлені права людини й громадянина. На думку Г. Елінека, основною причиною появи конкретних суб'єктивних прав і свобод став той тиск, який пануюча влада (в даному випадку феодальна) справляла на індивіда. Дану теорію «негативного» походження суб'єктивних (публічних) прав поділяв і російський державознавець В. М. Гессен, який зазначав, що в державах старого режиму деякі із проявів, які визнавались невід'ємним атрибутом людської особистості, були об'єктом найбільш енергійних адміністративних дійнь і саме такі прояви і брались конституціями під захист, оголошуючись невід'ємними правами людини й громадянина⁷.

Ми вважаємо, що джерело такого явища, як права і свободи громадян, в тому числі й політичні, слід шукати в системі зв'язку суспільних відносин, що розвиваються. Справа в тому, що феодальний устрій припускає наявність жорстких зв'язків між різними верствами і класами, серед яких основне місце посідають імперативні приписи, які практично не залишають права вибору різних варіантів поведінки суб'єктів суспільних відносин. Інша справа, капіталістичні суспільні відносини. Тут основна маса індивідів не пов'язана жодними «позаекономічними» методами впливу на свою поведінку. З'являється зовнішня свобода (ринок праці і тому подібне), яка й призводить до необхідності її легалізації на законодавчому рівні і, головне, створення налагоджених правових механізмів та шляхів використання існуючої свободи, включаючи юридичне оформлення меж її реалізації, у випадку перевищення яких держава може задіяти свій «арсенал» примусових заходів регулювання поведінки індивіда. Схожа з викладеною позицією відображена в монографії Л. С. Явича⁸ Дане положення справедливе, звичайно, лише щодо суспільства з демократичним політичним режимом. В іншому випадку відсутня та свобода вибору, яку, власне, і слід регулювати.

Якщо все ж таки використовувати теорію «тиску» Г. Елінека для пояснення причин появи того набору політичних прав і свобод, який існує, то й тут мають місце окремі слабкі сторони. Справа в тому, що даний «тиск» з боку держави був не причиною, а наслідком тиску і, отже, конкретні суб'єктивні прав і свободи відображали об'єктивні можливості індивіда брати участь у суспільних відносинах. Саме за допомогою друку, радіо, телебачення, а також використовуючи спілки та збори громадян можна по-справжньому ефективно впливати на ті чи інші відносини в суспільстві та державі. Інших таких само дійсних форм та методів і відповідних їм політичних прав і свобод, окрім вказаних вище, історія розвитку людського суспільства не знає. Звичайно, з розвитком науки і техніки додаються зовнішні форми реалізації тих чи інших прав і свобод, зокрема, свободи слова, але в цілому принципово нових прав і свобод даної категорії поки не з'явилося. Справді, якщо розглядати політичні права, які включаються зазвичай до групи прав людини «третього покоління», а саме: право на самоврядування, право на участь у розробці політичних і державних рішень, право контролю над державним управлінням, то є зрозумілим, що дані можливості індивіда не є чимось якісно новим для державно організованого суспільства.

Що ж сьогодні ми включаємо до системи політичних прав і свобод людини й громадянина? Ситуація в даній сфері характеризувалась до останнього часу тією обставиною, що офіційна юридична наука дуже часто носила характер розгорнутого характеру щодо діючого законодавства, особливо конституційного. Отже, підкоряючись «волі законодавця», вчені-дослідники практично не висували жодних спірних позицій з даного питання. Більшість авторів включають до системи розглядуваної категорії суб'єктивних прав наступні прав і свободи людини й громадянина: право на участь в управлінні державними та суспільними справами; право

вносити до державних органів та суспільних організацій пропозиції з покращення їх діяльності та критикувати недоліки в роботі; право на об'єднання у громадські організації; право на свободу слова та друку; свободу зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій⁹.

Деякі дослідники доповнювали наведений перелік політичних прав і свобод, виділяючи, наприклад, активне і пасивне виборче право^{10, 11}. Інші відносять до політичних прав і свобод право оскаржувати неправомірні дії посадових осіб, державних та суспільних органів¹². Треті ж визначають в якості самостійних політичних прав громадян право на референдум¹³, свободу совісті¹⁴, а також рівноправність громадян¹⁵. У цілому ж слід зазначити, що наведена вище «різноманітність» позицій з проблем складових системи політичних прав і свобод громадян не виходила за межі закріплених в Конституції правових можливостей людини. Для того, щоб розібратися, чому саме вказані основні суб'єктивні права віднесені до категорії політичних, слід звернутися до «азів» вітчизняної теорії класифікації конституційних прав, свобод та обов'язків людини й громадянина. За загальним визнанням вперше наукову класифікацію даних правочинностей здійснила М. П. Карева, прийнявши за основу важливіші сфери діяльності людини¹⁶. Дана класифікація включала наступні складові: а) соціально-економічні права; б) рівноправність громадян; в) демократичні свободи. У подальшому державно-правова наука, використовуючи такі ж самі класифікаційні основи, запропоновані М. П. Карєвою, виробила систему основних прав і свобод, до якої увійшли: соціально-економічні права і свободи громадян; політичні права і свободи громадян; особисті права і свободи громадян.

Розглянувши класифікацію основних прав і свобод людини й громадянина, а отже, підстави віднесення різних суб'єктивних прав і свобод до тієї або іншої категорії (в даному випадку відповідно до сфери діяльності індивіда), нам уявляється правильним проаналізувати й інші підходи до даної проблеми. І тут необхідно звернутися до системи суб'єктивних прав, розробленої професором Гейдельберзького університету Георгом Елінеком ще на рубежі XIX–XX ст.ст., але до цього часу найбільш популярною, у західних дослідників¹⁷. За основу своєї класифікації німецький вчений взяв специфіку відносин індивіда і держави, виділивши при цьому наступні три групи суб'єктивних публічних прав:

1. Права і свободи від втручання держави. До таких прав відносять права, які іменуються вільними і які зводяться до права особистості на невтручання держави. Це недоторканність особистості, житла та імені, свобода пересування, свобода слова, друку, зборів та спілок;

2. Права особистості на позитивні послуги з боку держави. До таких прав, на думку автора, слід віднести насамперед право на судовий захист з боку держави. Б. А. Кістяківський, який поділяв погляди Г. Елінека, доповнював дану категорію прав так званими соціалістичними правами, до якої російський державознавець відносив по суті соціально-економічні в сучасному розумінні права і свободи¹⁸;

3. Права громадянина на участь в організації держави. До них німецький вчений і відносив власне політичні права, а саме: виборче право, право на заняття посад, право петицій та інші.

Таким чином, перед нами дві різні класифікації. Перша заснована на сфері діяльності людини в суспільстві та розглядає в якості політичних прав і свобод всі основні правові можливості індивіда, які так або інакше реалізуються в сфері політики, незалежно від специфіки взаємовідносин між людиною та державою, що відображає зміст даних суб'єктивних прав і свобод. Інша – в якості класифікуючої підстави використовує саме специфіку взаємовідносин між індивідом та державою, засновану на функціональному підході. Тут під політичними правами розуміється вже система правочинностей громадян, безпосередньо пов'язаних з участю в організації держави. Одразу зазначимо, що під організацією держави слід розуміти в даному випадку не тільки період історичного створення держави, не тільки систему періодичної участі у формуванні представницьких органів держави, а й діяльність даної держави.

Зіставлення розглянутих класифікацій, доводить нас до очевидного висновку про частковий збіг змісту їх елементів. Обумовлене таке становище тим, що держава щодо громадянина в певних сферах діяльності володіє конкретним повноважень, відповідно до яких і вибудовуються взаємовідносини даних суб'єктів. Дійсно, очевидним сьогодні є той факт, що держава повинна бути обмежена у своїх повноваженнях стосовно людини в певних сферах життєдіяльності останньої; в даному просторі й існують так звані особисті права або права свободи. Як справедливо пише А. М. Вітченко: «... наявність низки природних і соціальних факторів, подолати які держава безсилна, свідчить про те, що за їх межами існує більш або менш просторова область вільних від втручання держави сфер суспільного життя»¹⁹. Водночас сучасна держава існує для управління суспільством з метою найбільш ефективного дотримання інтересів кожного члена цього суспільства та всього суспільства в цілому. Для досягнення такої мети необхідно, щоб члени суспільства, індивіди брали участь не тільки в формуванні органів держави, а й у її щоденній діяльності, а також впливали на неї різними способами та методами, які вироблені людською практикою, при використанні можливих форм як прямої (безпосередньої), так і представницької демократії. Отже, необхідна система суб'єктивних прав, які дозволяють громадянину брати участь в організації та діяльності держави (політичні права). Аналогічна ситуація з соціально-економічними правами або правами громадян на позитивні дії з боку держави.

Цінність класифікації, обраної для дослідження будь-яких предметів та явищ визначається виходячи з того, наскільки підстава останньої дає змогу, з одного боку, охопити найбільшу кількість складових даного предмету (явища), а з іншого, – наскільки відчутною будуть відмінності елементів всередині запропонованої класифікації. Все це залежить від класифікаційної підстави. Якщо екстраполірувати наведене положення на досліджувані нами класифікації, то з'ясується, що обидві вони відповідають обраним критеріям і мо-

жуть бути віднесені до найбільш цінних. Щоправда, слід зазначити, що для характеристики суб'єктивних прав і свобод все ж таки більш значимими є зміст та типологія правочинностей, тобто функціональна сторона, ніж сфера, у якій дана правочинність реалізується. Критика класифікації Г. Елінека сучасною вітчизняною юридичною наукою зводилась переважно до двох основних аргументів, які викладені Л. Д. Воеводіним у названій вище монографії. Перше – це те, що «вона (класифікація) не тільки не розкриває, але й вуалює соціально класову сутність прав і свобод буржуазної особистості, а друге – те, що у наведену класифікацію не вписуються «завойовані трудящими капіталістичних країн соціальні права». Що стосується класового підходу до класифікації прав і свобод громадян, то його спростовує сам факт збігу переліку політичних прав і свобод у «буржуазних» і «соціалістичних» конституціях. Останній довід переконливо спростовував ще Б. А. Кістяківський. Що ж стосується застосування даних класифікацій до політичних прав і свобод, то тут існують деякі труднощі. По-перше, слід враховувати певні зміни суспільних відносин, які відбулися у взаємовідносинах людини та держави з моменту розробки Г. Елінеком його класифікації. Зріс зв'язок індивіда та держави і, отже, громадянин став брати велику участь в організації та діяльності держави. Водночас, «права на невтручання» в плані їх реалізації в індивідуальній, реалістичній сфері, набули фактичного статусу «непорушних», що потягло за собою перенесення центру ваги з «негативного» змісту свободи слова, друку, зборів та мітингів на їх «позитивний» потенціал. Вказані суб'єктивні права тепер активно реалізуються у сфері впливу людини на побудову держави та її подальше функціонування. По-друге, логічно слідуючи розвитку, вказані суб'єкти свободи стали досить часто іменуватися свободами політичними. Все це призвело до того, що свободи слова, друку, зборів та спілок стали використовуватися фактично в якості допоміжних стосовно «права на участь».

Таким чином, з короткого аналізу тих поглядів, які існують на змістовий характер тієї або іншої групи прав і свобод, можна зробити певні висновки. Перше, що не викликає сумнівів та вже зазначено вище, – це цінність обох наведених класифікацій для пізнання такого феномена людського суспільства, як суб'єктивні права і свободи людини і громадянина, в тому числі й політичні. І друге, що важливо зазначити, перш ніж перейти до аналізу змісту досліджуваної у статті категорії прав і свобод: той факт, що для класифікації політичних прав і свобод людини та громадянина, слід, напевно, брати за основу звичну «галузеву» класифікацію, але підрозділяти елементи останньої згідно зі специфікою взаємовідносин між громадянином та державою. При цьому слід пам'ятати, що запропонована відповідно до наведених критеріїв система політичних прав і свобод громадян являє собою не результат саме зовнішнього підсумовування ідей і основ класифікацій М. П. Карєвої і Г. Елінека, а логічно й діалектично самостійну систему засновану на попередніх наукових розробках у даній сфері. Більше того, підходи, аналогічні запропонованому нами, можна знайти в роботах деяких провідних вчених, які займаються дослідженням правового становища особистості. Н. В. Вітрук, наприклад, поділяє всі політичні права на три групи: група прав участі в суспільно-політичному та державному житті країни; група прав на участь в управлінні виробництвом; група прав, які забезпечують свободу думок²⁰. В свою чергу, у відомій монографії Л. Д. Воеводіна конституційні права громадянина «в області державного і суспільного політичного життя» також розподіляються в якості системи, елементами якої є, на думку автора, права на участь в управлінні державними та суспільними справами, право на об'єднання, свободи слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій.

Текст діючої Конституції України також містить певний перелік політичних прав і свобод громадян, до яких належать: право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань та право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (ст. 34); право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, на участь у професійних спілках (ст. 36); право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, право обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування – виборче право (ст. 38); право рівного доступу до державної служби, а також служби в органах місцевого самоврядування (ст. 38); право петицій, тобто право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40)²¹.

Отже, представляється, що система політичних прав і свобод громадян складається з двох взаємопов'язаних підсистем. Перша з них включає в себе права громадян, які містять правочинності щодо участі в організації і діяльності держави та її органів. Для позначення всієї сукупності прав, які належать до даної категорії, пропонуємо використання такого поняття, як «права на участь». М. М. Коркунов у своїй праці «Русское государственное право» виділив наступні види політичних прав, які ми розглядаємо як права на участь: а) права безпосередньої участі у розпорядженні державною владою; б) права обрання представників; в) пасивні права, маючи на увазі право вступу на державну службу та право обирати і бути обраними до органів влади. Право ж петицій вчений відносив не до суб'єктивних публічних прав, а до засобів забезпечення законності управління²². Ми ж до запропонованої класифікації політичних прав відносимо: *виборче право; право на референдум; право петицій*. Інша група суб'єктивних прав і свобод, які входять до системи політичних, складається з правочинностей, що являють собою невід'ємні права громадян, метою реалізації яких є активна участь індивіда в житті суспільства. До них належать: *свобода слова та друку; свобода спілок; свобода зборів*.

Історія розвитку людського суспільства знає певні форми і методи участі громадян в управлінні справами держави та суспільства, починаючи від безпосереднього управління (Новгородська республіка (Росія),

Швейцарія наприкінці XIX – початку XX ст.) і закінчуючи режимами абсолютної монархії, коли ця участь фактично зводилась до нуля. Сучасна правова і політична наука розглядає дані прийоми і методи як конкретні форми прояву безпосередньої (прямої) та представницької демократії. Право, в свою чергу, виступаючи щодо до індивіда як право суб'єктивне, закріплює в якості загальнообов'язкових норм його поведінки різні можливості участі в організації та діяльності держави, забезпечуючи виконання таких правил поведінки, які існують в ній (державі) розпорядженням примусовою силою.

Отже, треба зазначити, що найбільш демократичною ситуацією могла б бути така, в якій всі члени об'єднуються для прийняття групових рішень і формують, таким чином, єдину волю. Однак така можливість обмежена спілками малих масштабів, але навіть і в даному випадку вона може проявлятися надто рідко.

¹ Еллинек Г. Декларация прав человека и гражданина. – М., 1906. – С. 2.

² Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / Под ред. З. М. Черниловского. – М., 1984. – С. 165–166.

³ Полное собрание законов Российской империи. – Собрание третье. Т. XXV. отделение первое, № 26803. – М., 1905.

⁴ Конституция Российской империи. Сост. Л. Рогозин. – М., 1913. – С. 13–14.

⁵ Временные правила о собраниях. Утв. Высочайшим Указом от 4 марта 1906 г., Свод Законов, Т. XIV, Ст. 309; Временные правила об обществах и союзах. Утв. Высочайшим Указом от 4 марта 1906 г., Свод Законов, Т. XIV, Ст. 308; Временные правила о повременных изданиях. Утв. Высочайшим Указом от 18 марта 1906 г., Свод Законов, Т. XIV, Ст. 428; Временные правила для неповременной печати. Утв. Высочайшим Указом от 26 апреля 1906 г., Собрание узаконений 1906 г. – Ст. 637.

⁶ Положение о выборах в Государственную Думу. Утв. Высочайшим Указом от 6 августа 1905 г. / ПЗС, Собрание третье. Т. XXV. отделение первое, № 2662.

⁷ Гессен В. М. О правовом государстве. В сб.: Правовое государство и народное голосование. – М., 1906. – С. 24.

⁸ Явич Л. С. Общая теория права. – Л., 1976. – С. 168–170.

⁹ Витрук Н. В. Правовой статус личности в СССР. – М., 1985. – С. 135.

¹⁰ Кожанов Б. В. Политические права и свободы молодежи в советском государстве. Автореф. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук. – М., 1970. – С. 9.

¹¹ Циглик А. И. Участие граждан в управлении делами государства и общества. В кн.: Демократия и правовой статус личности в социалистическом обществе. – М., 1987. – С. 32.

¹² Поляков В. Л. Конституционное право советских граждан на свободу слова. – Саратов, 1977. – С. 3.

¹³ Воеводин Л. Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. – М., 1972. – С. 279.

¹⁴ Хоменюк Ф. А. Политические свободы граждан СССР. Автореф. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук. – Л., 1965.

¹⁵ Михалёва Н. А. Общественно-политические права и свободы граждан СССР. – М., 1973. – С. 6. – С. 15.

¹⁶ Советское государственное право. – М., 1948. – С. 147.

¹⁷ Loning. Lehrbuch des deutschen Verwaltungsrechts, 1984, ss. 12–13.

¹⁸ Кистяковский Б. А. Лекции по государственному праву (Общее и русское). Прочитаны в Московском коммерческом институте в 1908/1909 г.г. – М., 1909. – С. 313.

¹⁹ Витченко А. М. Понятие границ деятельности социалистического государства. В сб.: Вопросы теории государства и права. Личность, право, правовая система. – Саратов, 1988. – С. 6.

²⁰ Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. – М., 1979. – С. 9.

²¹ Правознавство: Навчальний посібник / За заг. ред. П. Д. Пилипенка. 3-тє вид., стереотипне. – Львів, 2006. – С. 102.

²² Коркунов Н. М. Русское государственное право. Общая часть. Т. I. – М., 1901. – С. 553.

Резюме

Статтю присвячено конституційно-правовому аналізу системи політичних прав і свобод громадян. Наведено класифікацію зазначеної групи системи прав людини.

Ключові слова: зародження політичних прав і свобод громадян, активне і пасивне виборче право, індивід, система політичних прав і свобод громадян, суб'єктивні політичні права і свободи.

Резюме

Статья посвящена конституционно-правовому анализу системы политических прав и свобод граждан. Приводится классификация указанной группы прав человека.

Ключевые слова: зарождение политических прав и свобод граждан, активное и пассивное избирательное право, индивид, система политических прав и свобод граждан, субъективные права и свободы.

Summary

The article is sanctified to the constitutionally-legal analysis of the system of political rights and freedoms of citizens. Classification over of the indicated group of human rights is brought.

Key words: origin of political rights and freedoms of citizens, active and пассивное the right to vote, individual, system of political rights and freedoms of citizens, equitable rights and freedoms.

Отримано 28.09.2012